عبداللطيف انصاري، ڊاڪٽر ادل سومرو

رشيد ڀٽيءَ جي افسانن ۾ پيش ڪيل ٻوليءَ جو تنقيدي جائزو

CRITICAL ANALYSIS OF LANGUAGE IN SHORT STORIES OF RASHEED BHATTI

Abstract

Language is the only medium through which humans can express their feelings, emotions and aspirations effectively. Consciousness and imagination begin with the inception of man, whereas, art and literature – manifestation of consciousness and imagination, begin with the inception of language.

Rasheed Bhatti has strived utmost to prove Sindhi language's national and cultural status. His short stories are the embellishment of Sindhi Language. He has made his mode of expression an easy and lucid one. Language in his short stories is simple, fluent, timely and effective. Finest idioms, sayings etc are the hallmark of the beauty of his language.

In the literary world, Rasheed Bhatti is known as progressive and modern literary figure. Literarily, his every writing is lucent and finest piece of work. Rasheed Bhatti has used frank and candid language in his short stories. His language in the early period of his short stories had the coloring of traditional literary language. His language and style possess the fuller capacity of converting mundane subjects into attractive ones.

Along with being simple and attractive, Rasheed Bhatti's language of short stories also stands true to the traditional literary criterion. His language possesses all the literary ingredients and provisions of taste.

Diction/language of Rasheed Bhatti will be analysed in this paper.

ٻولي، اهو واحد ذريعو آهي، جنهن جيءَ مدد سان انسان پنهنجن جذبن، احساسن ۽ امنگن جو اظهار مؤثر نموني ڪري سگهي ٿو. شعور ۽ تخيل جي ابتدا انسان جي پيدا ٿيڻ سان ٿئي ٿي ته وري شعور ۽ تخيل جو مظهر، فن ۽ ادب جي ابتدا ٻوليءَ سان ٿئي ٿي. انهيءَ ٻوليءَ وسيلي انسان پنهنجي اندر جي آواز کي لفظن جو خوبصورت روپ ڏئي ٿو. ابراهيم جويو لکي ٿو ته: ”ماڻهن جي هر تهذيب جي ابتدا، ذهن جي انهيءَ معجزي

سان ٿئي ٿي، جنهن کي ٻولي چئجي ٿو، ٻوليون قوم جي روح جا، انهن جي آدرشي عڪس جا، انهن جي هئڻ جي احساس جا سڀ کا شُڌ ۽ چٽا اظهار آهن.“(1)

دنيا جون سڌريل قومون پنهنجيءَ قومي سجاڳيءَ جو اهڃاڻ ٻوليءَ کي ئي سمجهن ٿيون، جنهن سان هو پنهنجي علمي، ادبي، ثقافتي ۽ سماجي سرگرمين کي جاري رکن ٿيون. قوم جي سماجي توڙي ثقافتي سڃاڻ ٻوليءَ سان ئي ممڪن آهي. اها ئي قوم جي شعور ۽ فن جي پختگيءَ جي علامت آهي. ان سلسلي ۾ علامه آءِ آءِ قاضي لکي ٿو ته :

”ماڻهن جي ٻولي سندن ادب ۽ علم جي عظمت ۽ تونگريءَ جو نشان آهي ۽ اها سندن اخلاقي سطح ۽ شان جي پڻ شاهد آهي، اصل ايئن جيئن سون جي پرک لاءِ ڪسوٽي.“ (2)

مقصد اهو ته ڪنهن به قوم جي علم و فن ۽ ادب جي عروج ۽ زوال جو دارومدار ٻوليءَ تي ئي آهي. ٻوليءَ جي ذريعي ئي انسان پنهنجيءَ تهذيب جوبچاءُ ۽ ثقافت جو ڦهلاءُ ڪري سگهي ٿو. ڪنهن به سماج جي سڃاڻ ان جي ٻوليءَ ذريعي ئي ٿئي ٿي. ٻوليءَ ۾ سماج جو عڪس هوندو آهي. هو سماج ۾ موجود ريتن رسمن، رواجن، قدرن جو آئينو هوندي آهي. ٻوليءَ جي سماجي ۽ تاريخي اهميت کي واضح ڪندي الهداد ٻوهيو لکي ٿو ته :”ٻولي سماجي حيثيت ۾، سماج جي اها وڏي ۾ وڏي طاقت آهي، جيڪا شايد ٻيءَ هرطاقت کان وڏي ۽ طاقتور آهي. ٻوليءَ جو ڪم آهي ڪلچر کي سموهڻ ۽ سينگارڻ، پر ٻوليءَ وسيلي ڪلچر جي تاريخي منتقلي به تمام اهم ۽ ظاهر آهي. هن طرح ٻولي ڪلچر جي وٿن کي پڪيڙڻ جو هڪ وسيلو آهي.“ (3)

ٻولي ڪنهن به قوم ۽ سماج جي ثقافت ادب ۽ فن جو بنياد ۽ ان جي ڦهلاءَ ۽ فروغ جو اهم ذريعو هوندي آهي.

رشيد ڀٽي سنڌي ٻوليءَ کي قومي ۽ ثقافتي حيثيت سان مڃرائڻ جي ڀرپور ڪوشش ڪئي آهي. سندس افسانا سنڌي ٻوليءَ جو سينگار ۽ سونهن آهن. هن پنهنجي اظهار جي ذريعي کي سولو ۽ سهنجو بنايو آهي. سندس افسانن جي ٻولي سادي، سپڪ، وقتائتي ۽ اثرائتي آهي. خوبصورت محاورا، چوٽيون وغيره سندس ٻوليءَ جي خوبصورتيءَ جو اهڃاڻ آهن.

رشيد ڀٽي ادبي دنيا ۾ هڪ ترقي پسند ۽ جدت پسند اديب طور سڃاتو وڃي ٿو. ادبي حوالي سان سندسن هر تحرير نهايت عمدي ۽ سليس آهي. رشيد ڀٽي پنهنجي افسانن ۾ بي تڪلف ۽ سادگيءَ واري ٻولي استعمال ڪئي آهي. افسانن جي شروعاتي دؤر ۾ سندس ٻوليءَ تي روايتي ادبي ٻوليءَ جو رنگ چڙهيل رهيو. سندس ٻوليءَ ۽ اسلوب ۾ عام موضوع کي پرڪشش بنائڻ جي مڪمل صلاحيت موجود آهي.

هن ڪٿي ڪٿي تجنيس جو به خوبصورت استعمال ڪيو آهي، جنهن ڪري سنڌي

ٻوليءَ جي ازلي لطافت، جس ۾ حظ مڪمل طور واضح آهي. ڪٿي ڪٿي رشيد ڀٽيءَ جو محبوب سان مخاطبت جو انداز نهايت روايتي آهي، جيڪو سندس دؤر يعني ترقي پسند دؤر کان اڳ تائين خاص سمجهيو ويندو هيو. هو سماج جي پچيدن مسئلن کي سليس زبان ۾ سمجهائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. رشيد ڀٽي پنهنجي افسانن ۾ عام ۽ مروج لفظ استعمال ڪري ٿو، ان سان گڏوگڏ ڪٿي ڪٿي مروج اردوءَ جا لفظ، سنڌي لهجي ۾ استعمال ڪري ٿو. جنهن سان پڙهندڙ کي پنهنجائپ وارو ماحول ملي ٿو. سندس اسلوب طنز و مزاح وارو ، تمام گهڻو وڻندڙ ۽ دلچسپ آهي. سندس لهجو عام ماڻهوءَ وارو هجڻ جي باوجود نهايت پر تاثير آهي. رشيد ڀٽي پنهنجي افساني ۾ ڳاٽي ٽوڙ سنڌي لفظن جو استعمال نہ ٿو ڪري. هو لفظن کي چٻي چٽي ڳالهائڻ جو عادي نہ آهي. ٻين لفظن ۾ سندس ٻوليءَ تي تخليقي رنگ چڙهيل نہ آهي. هو ڳوڙها لفظ استعمال ڪري ادبي قد وڌائڻ جو قائل نہ آهي پر سادي ۽ سلوڻي لهجي ۾ معنويت ۽ مقصديت ڏيڻ جو قائل آهي.

رشيد ڀٽيءَ کي سنڌي سماج ۽سنڌي قوم سان بيحد پيار آهي، جنهن جو اظهار سندس ٻوليءَ ۾ نمايان طور موجود آهي. رومانوي موضوع هجي يا سماجي، سندس ٻوليءَ جو اسلوب ساڳيو ئي دلڪش ۽ پر اثر آهي. هو سڌو سنئون ڳالهائڻ جو عادي آهي. جملن ۾ اجائي ناهہ نوهہ ڪرڻ جو عادي نہ آهي. ها البت ڪجهہ جاين تي هو روايتي ادبي ذوق جي پاسداري ڪندي نظر اچي ٿو. جيڪو ترقي پسند خيال وارن اديبن لاءِ قابل قبول آهي. هو تُند و تيز ۽ طنز و مزاح وارن جملن سان پيش ڪيل خيالن ۾ جان وجهي ٿو ڇڏي، جنهن سان تخليق جو اصل سبب يعني مقصديت واضح ٿي وڃي ٿي.

رشيد ڀٽيءَ سنڌي ٻوليءَ جي اصل شڪل کي برقرار رکڻ ۽ ترقي پسند اصولن تحت ان ۾ ٿيندڙ تبديلين کي رائج ڪرڻ لاءِ پنهنجن افسانن کي جتي نج سنڌي ماحول ڏنو، اتي جديد معاشري سان ڀرپور عڪس بہ ڏنا. سندس افسانا سنڌي تهذيب، ريتن رسمن، ثقافت ۽ اخلاقي قدرن جا عڪاس آهن. سندس ٻولي ۽ ادب سماجي زندگيءَ جو روح آهن ۽ سندس فن ۽ ادب روايتي ۽ خالص سنڌي زندگيءَ جي گوناگونيت جو چٽو عڪس آهن.

رشيد ڀٽيءَ پنهنجيءَ ٻوليءَ ۾ گهڻو ڪري اترادي لهجو استعمال ڪيو آهي. سندس استعمال ڪيل ٻولي نهايت سادي، هلڪي ڦلڪي ۽ شاندار آهي، جو پڙهندڙ بار محسوس ڪونہ ٿو ڪري پر حظ وٺي پڙهي ٿو.سندس رومانوي توڙي جذباتي انداز ۾ چيل جملا پڙهندڙ پنهنجي اندر تائين محسوس ڪري ٿو. رشيد ڀٽي پنهنجي افسانن ۾روزاني زندگيءَ ۾ استعمال ٿيندڙ لفظن جو استعمال ڪري ٿو. هن جي ٻوليءَ ۾ سنڌ جي مٽيءَ جو واس آهي. جيڪو قومي جذبو رکندڙ چڱيءَ ريت محسوس ڪري سگهي ٿو.

رشيد ڀٽي مخالف جنس لاءِ بہ ساڳيا القاب، ساڳيو تخاطب ۽ ساڳيا لفظ استعمال ڪري ٿو، جيڪي هو مرد لاءِ استعمال ڪري ٿو. ان ڳالهہ مان ثابت ٿئي ٿو تہ هو جنسي برابريءَ (Gender Equality) جو قائل آهي. هو سماج ۾ عورت جي ڪردار کي آزاد خيال، پڙهيل ڳڙهيل ۽ مرد سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي زندگي گذارڻ جو قائل آهي. جنهن ڪري پنهنجن افسانن ۾ عورت جي پنتي پيل Status ۽ معيار کي بريءَ نظر سان ڏسي ٿو.

سماج ۾ موجود سمورين براين خلاف سندس لهجو نرم ۽ اصلاح وارو ڪونہ آهي، پر تمام گهڻو انقلابي آهي. هو گهڻو ڪري مُدي خارج اصلاحي بيان بازي ڪونہ ٿو ڪري پر اهڙن براين خلاف تمام سخت لفظن ۾ تنقيد ٿو ڪري. رشيد ڀٽيءَ جي ٻوليءَ جي اها بہ خصوصيت آهي تہ هن ٿورن لفظن ۾ پر جامع انداز ۾ مسئلن جي نشاندهي ڪئي آهي.

رشيد ڀٽِيءَ جي افسانن ۾ بيان ڪيل مڪالمن ۾ ڊيگهہ ناهي ٿيل، جنهن ڪري پڙهندڙ ڪنهن بہ قسم جي بيزاري محسوس نہ ٿو ڪري. هو ننڍين ننڍين جملن ۾ مقصديت سمجهائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. ننڍين ننڍين جملن ۾ ٻوليءَ جو حظ برقرار رکي ٿو. جيئن پنهنجي افساني "سڙيل نوڙيءَ" ۾ لکي ٿو تہ : "مان اسڪول کان نڪتو هوس تہ جهُڙ ڦري آيو هيو. گهر پهچڻ کان اڳ ئي، ادي وڏي جي دڪان وٽ مينهن اچي دڳ جهليو. زپڪو ڪري لٿو. آسمان چڻ غريب جي جهوپڙيءَ جيان جهُري، ڇڇي شپ شپ ٽمي رهيو هيو." (4)

جهُڙ جو ڦري اچڻ، دڳ جهلڻ، زپڪو ڪري لهڻ، آسمان جو غريب جي جهُوپڙيءَ جيان جهُري ٽمڻ، نثر نہ پر شاعري پئي لڳي. ائين محسوس ٿئي ٿو ڄڻ آزاد نظم هجي. جيڪو خوبصورت تشبيهن سان سينگاريل هجي. هيٺ هڪ اهڙي ئي خوبصورت تشبيهہ جو استعمال ڏسو:

"توڪل! توڪل!! ڏهن سالن کان هو ان لفظ کي سورهن عرقي يا امرت ڌارا ڪري واپرائي رهيو هيو. هر سوال جو جواب! هر خواهش جو پورائو، هر مطلب جي مراد. هن جي سوچ جو سلسلو شروع ٿي ويو." (5)

ننڍين ننڍين فقرن جي خوبصورتيءَ جو ٻيو مثال ڏسو:

"گذريل ڏهن يارهن سالن کان سندس سينو سنگرام بڻيو پيو هيو. هن جي من ۾ مانداڻ هو. سندس سوچ ۾ بحران هيو، سندس خيالن ۾ خلفشار هيو. هو وڏي ذهني ڇڪتاڻ، ڪشمڪش ۽ ويڙهاند ۾ هيو. هن کي ڪٿي بہ سڪون ۽ سرور نہ پئي مليو، جنهن جي ڳولا ۾ هن گهر گهاٽ ڇڏي راهہ فراريت اختيار ڪئي هئي!" (6)

"سيني ۾ سنگرام" وارو مشهور زمانہ محاورو استعاري طور پنهنجي سفرنامي ۾

استعمال ڪيو اٿائين.

رشيد ڀٽيءَ جون افسانن ۾ استعمال ٿيندڙ تشبيهون ڪٿي نج سنڌي ماحول واريون آهن ته ڪٿي جديد رنگ سان هم آهنگ. جيڪي ماحول جي چٽي عڪاسي ڪن ٿيون. سنڌس ٻولي ٺيٺ سنڌي نه پر حالتن پٽاندڙ آهي. مطلب ته جدت پسند ۽ ترقي پسنديءَ واري سوچ سمورين شين کي پنهنجي اثر هيٺ آڻي ڇڏيو، اتي، ٻوليءَ به ترقي پسنديءَ جا اثر قبول ڪيا. مختلف نوان محاورا وجود ۾ آيا. نوان اصطلاح مروج ٿيا، ”ورديءَ وارا بوٽ اچن ٿا“ جهڙا اصطلاح شيخ اياز استعمال ڪيا، انهن جي پوئواري ڪندي رشيد ڀٽيءَ به پنهنجيءَ ٻوليءَ کي جدت جو رنگ ڏنو.

رشيد ڀٽي پنهنجي افساني ”گهٻراهٽ“ ۾ روايتي ادبي ٻوليءَ جو استعمال ڪندي نظر اچي ٿو، ان جو هرگز اهو مقصد نه آهي ته ڪو هو روايتي ۽ مدي خارج ادب کان متاثر هو، پر وقت ۽ حالتن جي وهڪري ۾ هن جو انداز به روايتي ٿي وڃي ٿو. محبوب سان لک پڙهه جو انداز مٿينءَ راءِ جو دليل آهي :

”جان رشيد!

خوش ٿيءُ جو وڇوڙي جون گهڙيون ختم ٿيڻ واريون آهن ۽ ترت ئي وصال جووارو ورڻ وارو آهي. مان پهرين تاريخ تي صبح جو تو وٽ پهچڻ وارو آهيان، تو لاءِ تو جهڙي ئي هڪ بي بها ۽ سهڻي سوکڙي ورتي اٿم، جا تنهنجي حضور ۾ روبرو اچي پيش ڪبي. تيسين ڀل تصور ۽ پُرمسرت اوسيئڙي جي عذاب ۾ رهج . “ (7)

رشيد ڀٽيءَ پنهنجي افساني ”ٻُڏ“ ۾ ته ٻوليءَ جي خوبصورتيءَ جا واهڙ وهائي ڇڏيا آهن. جيتوڻيڪ ان افساني جو پلاٽ جاگيردار ۽ وڏيرڪي نظام جي مخالفت ۾ آهي پر حقيقت جي ڪڙائيءَ باوجود به ٻوليءَ جي خوبصورتي پنهنجيءَ جاءِ تي عيان آهي. هن ڪيترين ئي جاين تي جا بجا تجنيس جو استعمال ڪيو آهي، جنهن سان سنڌس افساني جي ٻولي، نهايت دلڪش ۽ پرڪشش بڻجي پئي آهي.

پنهنجي افساني ”ٻُڏ“ ۾ سوئر ۽ ڪُتي جي ويڙهه واري واقعي جي تناظر ۾ ٿيندڙ انساني تذليل ۽ بي وسيءَ کي ڪيتري نه پر اثر نموني قلمبند ڪيو اٿس :

”هو سڀ تماشو ڏسڻ آيا هئا، انسان ۽ حيوان جي مقابلي جو. رات وڏيري جي پوک ۾ سوئر ڏسايو هيو ۽ صبح جو وڏيرو صاحب به ڪتن جي پوري لوڏ، توبچين جي پارٽي ۽ خوش آمدين جو ڪوڙ، ساڻ ڪري اچي پوک تي پهتو هيو. “(8)

مٿئين مثال ۾ هڪ هڪ لفظ موتين جيان خوبصورت مالها ۾ پويل ٿو نظر اچي.

رشيد ڀٽي اڳتي لکي ٿو ته : هن ڪان اڳ ڪيترائي نٺر ۽ وڏا سوئر اڪيلي سر ماريا هئائين. پر اڄُ هن جي دل جي ڌڪ ڌڪ، سنڌس وڏيري جي حڪم تي لاشعوري طور وڌندڙ وکن ۾ ونگ وجهي رهي هئي.(9)

مٿين مثال مان افسانوي نگار جي انساني نفسيات بابت ڳوڙهي مشاهدي جي خبر پوي ٿي. ”دل جي ڏڪ ڏڪ“ ۽ ”وڏنڊڙ وکن ۾ ونگ وڃهڻ“ خوبصورت تجنيس ۽ تڪرار جو بهترين مثال آهي.

رشيد ڀٽيءَ ساڳئي افساني ۾ وڏيري جو روايتي انداز سندس نفسيات مطابق ڏيکاريو آهي. هو سنڌي وڏيري جي نفسيات کي ڄاڻي ٿو. جيڪو پنهنجي ڳوٺ جي هارين نارين، ڪمين ڪاسبين کي زمين تي ڦرندڙ ڪيڙن مڪوڙن کان وڌيڪ ڪونه ڄاڻيندو آهي، پر جڏهن ڪو ڪيڙو مڪوڙو سندس چئي تي عمل نه ڪندو آهي ته پوءِ ان جو جيئڻ جنجال ٿي ويندو آهي. يا ته انهن کي ڳوٺ بدر ڪيو ويندو آهي يا اڻ ڪيل ڏوهه جي سزا جي پاداش ۾ ڪيس زندگيءَ کان آجو ڪيو ويندو آهي. رشيد ڀٽيءَ وڏيرڪي نفسيات ۽ روايتي دشمنيءَ کي خوبصورتيءَ سان بيان ڪيو آهي :

”ڪميٽا وري ٿو موٽين، چڱو مان به ڏسندس ته ڪيئن ٿو ڳوٺ ۾ رهين! اصل ڀت ڀائيپيءَ مان نه ڪڍرايانءِ ته مان ربن جو پٽ نه پر ڪنهن ڇهڙي جو پٽ ٿيان. سؤ ڏهين قلم ۾ اڙائي ڪندو مانءِ سڏو!“.(10)

رشيد ڀٽيءَ جي افساني جي ٻولي سادي ۽ پرڪشش هئڻ سان گڏوگڏ روايتي ادبي معيار تي به پوري لهي ٿي، سندس ٻوليءَ ۾ سمورا ادبي لوازمات ۽ چس جو سمورو سامان موجود آهي.

جديد ۽ ترقي پسند اديبن، افسانوي ادب ۾ تجنيس ۽ روايتي ادبي لوازمات جو استعمال ڪافي گهٽ ڪيو آهي. ڇاڪاڻ ته هو روايت پسند نه آهن ۽ اظهار جي سڌي سنئين طريقي کي بهتر سمجهن ٿا. ان جي باوجود رشيد ڀٽيءَ پنهنجن افسانن ۾ اهڙين شين جو استعمال ڪيو آهي.

مثال طور :

”عقيقي سان گڏوگڏ ساران ۽ ربن جو مڱڻو به ڪري ڇڏيائون، پر ان سماجي ۽ سڱابنديءَ جي سوڙهائپ، ساران جي ربن جي سڪ جي سلسلي ۽ رجحان ۾ ڪو فرق نه آندو، هنن جو ماحول ۽ حالتون اهڙيون ته محدود ۽ منفرد هيون جو ڪيس سندس ربن سان نئين رشتي جي ڪابه پروڙ ڪانه پئي.“ (11)

رشيد ڀٽيءَ جي افسانن ۾ جنسيات جو پهلو به موجود آهي. هو جنسي جذبي جي اظهار کي خراب نه ٿو سمجهي. بقول شيخ اياز جي : ”جنسي تعلق جو بشارتًا اظهار ئي سنڌي ادب لاءِ ڀوت پريت آهي.“ ان ماحول هوندي به ر شيد ڀٽي اهڙو اظهار ڪرڻ کان ڪين ٿو ڪيٻائي پر سندس اظهار جو طريقو نرالو ۽ دلڪش آهي. سندس لفظن جو ميناج اهڙي ڪَڙي سچ کي به دلڪش ۽ پر اثر بڻايو ڇڏي. هڪ جاءِ تي لکي ٿو ته: ”۽ ساران جي سيني جو سُور وڌندو ويو. هن جي اندر ۾ باهه ڀڙڪڻ لڳي. هن پنهنجو سڄو

سرير سڙندو محسوس ڪيو. ربن ڳالهيون ڪندو ڪندو ٻئي پاسي منهن ڪري سمهي پيو. ٿڌ ۾ ٻه هن جو بت پگهرجي ويو. هن اٿي بتي وسائي ۽ وهاڻي ۾ منهن وجهي پنهنجا ڳل زور مان ان سان مهٽڻ لڳي ۽ هٿ ان ۾ پيڪوڙي جهليائين. پر هن کي ننڊ نه آئي. هن اٿي هتوراٽيون هڻي ماچس لڌو ۽ بتي ٻاري پر ان روشنيءَ ۾ مڙس هوندي به هن پاڻ کي اوندهه ۾ اڪيلائيءَ ۾ محسوس ڪيو." (12)

مٺي رشيد ڀٽيءَ ساران جي ڪردار جي معاشرتي استحصال جو ذڪر ڪيو آهي، هن معاشري جي فرسودين رسمن جي نشاندهي ڪئي آهي. سندس ٻوليءَ ساران جي جنسي جذبي کي بي وسيءَ جي علامت طور پيش ڪيو آهي. بي باڪ ٻوليءَ هئڻ جي باوجود به سندس اسلوب ترقي پسند سماج لاءِ قابل قبول آهي. "جڏهن ساران، ربن کي خانان وانگر ياڪر ۾ پري پيار ڪرڻ تي چاهيو". اهڙو اظهار پڙهندڙن کي جنسيات طرح وٺي وڃڻ بجاءِ، ڪردار جي سماجي تڪليف ۽ پيڙا طرف ڌيان ڇڪائي ٿو. رشيد ڀٽي پنهنجن افسانن ۾ ٻوليءَ جي اٽت ۽ لفظن جي چونڊ ڪرڻ جو ماهر آهي. هن جنسي حوالي سان به معاشري جا اهڙا طاقتور ڪردار ۽ واقعا ڪنيا آهن، جن جو رد ڪنهن لاءِ به ناممڪن آهي. اهو ئي سبب آهي جو روايتي ادبي حلقن پاران به رشيد ڀٽيءَ تي، بي راهه رويءَ جو الزام عائد نه ٿيو، نه ته اهڙي الزام کان شايد ئي ڪابي ڏُر جو ڪو اديب بچيل رهيو هجي.

رشيد ڀٽي جنسيات جي معاملي ۾ ڪٿي ڪٿي اشارن ۽ ڪناين کان به ڪم ورتو آهي، اها به سندس ٻوليءَ جي خوبصورتي آهي ته وڏي واڪي اظهار ۽ لڪل اظهار ۾ پڙهندڙ لاءِ ساڳي دلچسپي آهي. هو ڪٿي به لفظن جي معيار ۽ پيش ڪندڙ ماحول جي معيار کي ڪرڻ نه ٿو ڏئي. مثال طور هڪ جاءِ تي لکي ٿو ته : "دَر وٽ پهچي گُلوءَ شرارت مان هن جي ڇاتيءَ کي ڇهندي پڇيو، 'جيتَ چڪ ته نه وڌئي؟' ساران جواب ڏيڻ بجاءِ هن ڏانهن ڏسندي رهي. دل ٻڌي هن ڪيس ٻانهن کان وٺي پاڻ ڏانهن ڇڪيو ته هو پاڙن ڪاڏل وڻ جيان ڦهڪو ڪري سندس طرف هلي آهي، ٻيو هٿ ڇيله ۾ وجهي گُلوءَ ڪيس پاڻ ڏانهن ڇڪيو. هن جي گرم گرم هٿ جي لهس ساران کي بي سُرت ڪري ڇڏيو. هن هٿ سوري ڇاتيءَ تي آندو ۽ پوءِ ٻنهي جا منهن ملي ويا. "(13)

يا پوءِ هيءُ مثال ڏسو:

"پر حاڪم ڪنهن ٻيءَ دنيا ۾ پهچي چُڪي هئي ۽ سائينءَ جا ڪراڙا هٿ هن کي اوڏانهن وڃڻ کان نه روڪي سگهيا. هوءَ به زيبوءَ جي پيءُ سان ڏنل شاهه جي ڏاڏي پوٽي ڪانه هئي، هوءَ به گلان ماچياٽيءَ جيان ست ڏاري هئي ۽ سيدڪي زبان ۾ ڪُڏات هئي. گلان جيان گهاٽ گهاٽ جو پاڻي ڪونه پيتو هئائين پر شاديءَ کان اڳ ٻن ڪوهن مان پريت جو پاڻي پي چُڪي هئي ۽ سائينءَ جي فيض ۽ ڪرم جي پالوت به نڪاح کان اڳ

ٽيندي رهي هيس. شاديءَ کان پوءِ رگهو هڪ پير پيٽيو هئائين، اولاد خاطر جتي ڪيس ڪبڙ هيئان فيض مليو ۽ مراد پُني هئي ۽ زيبو سندس هنج ۾ آئي هئي.“(14)

مٿئين مثال ۾ رشيد ڀٽيءَ، ڪمال جون سنڌي چوڻيون ۽ محاورا چيا آهن، جن جي استعمال سان ڪنهن به قسم جي اُگرائپ جو تصور ذهن ۾ نه ٿو اچي. اصل ۾ سماجي حوالي سان افساني ۾ ايتريون ته تلخ حقيقتون بيان ڪيون ويون آهن، جو پڙهندڙ جو ذهن جنسيات طرف وڃڻ بجاءِ اهڙن ئي معاملن تي سوچي ۽ ويچار ٿو ڪري.

رشيد ڀٽي ڪڏهن ڪڏهن پنهنجن افسانن ۾ طنز و مزاح جا جملا ڦهڪائي ڏيندو آهي، جي ماحول جي ڪَرَاڙ کي گهٽ ڪرڻ ۾ مدد ڏيندا آهن. هو ڪٿي ڪٿي افساني جي ڪردار واتان اهڙا مزاحيه اصطلاح ۽ لاابالي جملا ڳالهرائي گرم ماحول کي مانيٽو ٿو ڪري ۽ پڙهندڙن کي چسُ ٿو وترائي.

مثال طور هڪ جاءِ تي لکي ٿو ته :

”تنهن ڏينهن اچانڪ منهنجي اکين سان رضيه جو ٽڪر ٿيو، يلا شربتي اکين جو تاب ڪير جهلي! ڪٽي ڪنڌ جهڪائي ڇڏيائين، مون به چيو هنسي تو ڦنسي، اڄ لائبريريءَ ۾ ملي ته مون کي ڏسي جهونگارڻ لڳي، ’ظلم جون اکڙيون ڪٽي مون ڏي نهاريندو نه ڪر.“(15)

رشيد ڀٽي هڪ ڪردار جي رومانوي تشنگي ۽ احساس محروميءَ ۾ چيل ڳالهه، خوبصورت لفظن جي ادائگيءَ سان بيان ڪري ٿو.

رشيد ڀٽي پنهنجي افساني جي ٻوليءَ ۾ ڪٿي ڪٿي مزاحيه انداز ۾ علامتي رنگ به شامل ڪيو آهي. جيئن هيٺ چوي ٿو ته :”آءٌ دنگ رهجي ويس، سامهون زليخا ڪوجياڻي ويني هئي، جنهن کي اسان پوشاڪ ۽ گهمڻ گهتڻ جي ڍنگ سبب حاجياڻي به سڏيندا هئاسين.“ (16)

رشيد ڀٽيءَ پنهنجن افسانن ۾ مختلف جاين تي مختلف ٻولين جا اصطلاح، چوڻيون ۽ محاوره پڻ استعمال ڪيا آهن. پر اهڙي استعمال جي خاص ڳالهه اها آهي ته هن جا استعمال ڪيل اهي سمورا اصطلاح، پهاڪا ۽ چوڻيون وغيره خالصتًا مروج سنڌي ماحول مطابق آهن. جيئن : ”هنسي تو ڦنسي“، ”ڪيا بات هي؟“ وغيره وغيره. هيٺ رشيد ڀٽيءَ عربيءَ جو هڪ فقرو ڪهڙي نه زبردست طريقي سان سنڌيءَ سان جوڙيو آهي:

”اهي سمورا غزل سندس ان بغلي ديوان (رجسٽر) ۾ داخل هئا، جو سندس زندگيءَ جو اڪيلو ساٿي هيو. جتي به جڏهن به آءٌ ڪيس ڏسندو هوس ته اهو ديوان سندس ڪڇ ۾ هوندو ئي هوندو هيو. هوٽل يا ڪورٽ، دڪان هجي يا آفيس، ريل هجي يا رستو مطلب سفر توڙي حضر ۾ هو ان ديوان کي گهڙي پل لاءِ به پاڻ کان جدا نه ڪندو هيو. شاعريءَ سان گڏو گڏ اهو ديوان به سندس زندگيءَ جو ’جزءِ لاينفق‘ ٿي چُڪو هو.“ (17)

هو سنڌي نوجوانن جي مجبوري ۽ بي وسيءَ جي چٽي عڪاسي ڪري ٿو. هن هاسٽل ۾ رهندڙ شاگرد جي ڪسمپرسي ۽ تنگ دستيءَ واريءَ حالت کي پنهنجي قلم ذريعي ڀرپور ۽ خوبصورت تشبيهن سان سينگاريل ٻوليءَ وسيلي پيش ڪيو آهي: ٽوال ڪلهي تي رکي، پيسٽ برش لاءِ ڊريسنگ ٽيبل جو خانو کوليم. برش کڻي پيسٽ ۾ هٿ وڌم ته ٽيوب جو پيٽ به پنهنجي پيٽ وانگر خالي ڏٺم. سو پيسٽ به نور جي ڪنيم (گذريل ٽن ڏينهن کان تيل صابڻ به نور جو استعمال ڪري رهيو هوم). تڙ ڪري روم تي آيم ته پيٽ زور جي سڏن هڻندي چيو، ’ماني! ماني!!‘ٻيو ڪو چارو نه ڏسي فيصلو ڪيم ته وڃي ٿو ٻوهريءَ جي پڙ پوان. هن کان اڳ به ڪيترائي دفعا ٻوهريءَ وٽان ڪنڌي تي ماني کائڻ سبب اڪثر زڪام، ڪلين ۽ نڙيءَ ۽ پيٽ جي ٻين بيمارين سان مياٽيءَ واري جنگ جوٽي چُڪو هوس: پر ”بک بڇڙو ٽول دانا ديوانا“ ڪري چواٽي، وري به سهي سنهيري ان منزل ڏانهن روانو ٿيس.“(18)

مٿي، ”ٽيوب جو پيٽ به پنهنجي پيٽ وانگر خالي ڏٺم“ ۽ ”مياٽيءَ واري جنگ جوٽي چُڪو هوس، جهڙيون تشبيهون ۽ اصطلاح جت ٻوليءَ جي خوبصورتيءَ کي ظاهر ڪن ٿا اتي سماج جي معاشي اڻ برابريءَ واري غليظ سسٽم تي شديد انداز ۾ چٿر ڪندي نظر اچن ٿا. اهڙي قسم جا مثال، رشيد ڀٽيءَ جي اٽڪل هر افساني ۾ ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ موجود آهن. جن کي انسان پنهنجي اندر تائين محسوس ڪري ٿو ۽ مٿان وڏي مصيبت اها جو بي وَسيءَ سبب ڪجھ ڪري به نه ٿو سگهي.

هيٺ هڪ اهڙو ئي مثال انساني بي وسيءَ جو زبردست مظهر آهي:

”صبح جو ستين کان اڳ مقبول اچي اٿاريو. اٿي وينس ته تازي اخبار کولي اڳيا رکيائين. اخبار لاءِ هڪ سب ايڊيٽر جي جاءِ خالي هئي. پگهار به ٻه سؤ روپيا، ڊيوٽي رات جي، ڪم به دل وٽان، ان کان وڌيڪ ته مون کي ڪا گورنري يا منسٽري نه گهربي هئي، جو ويهي اقربا نوازي ڪريان ها. سو هڪ دفعو وري به آخري ڪوشش ڪرڻ جو ارادو دل ۾ پيدا ٿيو. حالانڪ ان کان اڳ ڪي ئي آخري ڪوششون ڪري چُڪو هوس، جن ۾ خدا جي فضل سان ناڪام ويو هوس.“ (19)

رشيد ڀٽيءَ مٿي، معاشري جي بدحالي، مجبوري، بي وسي ۽ لاچاريءَ کي، ”خدا جي فضل سان ناڪام ٿي وڃڻ“ جهڙي ٻٽي معنيٰ رکندڙ فقري سان پيش ڪيو اٿائين.

سنڌي ماحول ۾ نياڻيون ست قرآن هونديون آهن، نياڻين جي سام مٿان شينهن جوان شهيد ٿي ويندا آهن، پر جڏهن اها نياڻي ساڻبي آ ته وڏڙن کي سندس شينهن ڪلهي چاڙهڻ جي اڻ تڻ ائين ورائي ويندي آهي، جيئن اڪيلي ۽ ٽڪيل هرڻيءَ کي جهنگلي جانور. رشيد ڀٽي سانگيئڙن جي ازلي مجبوريءَ يعني نياڻيءَ کي عزت سان وَر حوالي ڪرڻ واريءَ ڳالھ کي مروج ڳوٺاڻي لهجي ۾، مانجهيءَ واتان چورائيندي لکي ٿو ته :

”هيل سانوڻ ۾ ترو سي، گاهه پنو ٿئي، مال چرهو ٿئي ته چار ڇهه ڪن وڪٽي يا ڳل ڪي شينهن ڪلهي چاڙهيان. هن سوچيو هيو ۽ پنهنجي ڪلهي تان وڏو ٻوجهه لهندي محسوس ڪيو هيو. ياڳل سان گڏوگڏ ڪيس ڦاپل به ياد آئي. ڦاپل! جا هلندي هئي ته ماڙهو ته ڇا پر مال به بيهي رهندو هيو ۽ ڪيس تڪيندو رهندو هيو. اصل لڪ جي لوڏ واري ڦاپل! ڪنهن ڪنهن نه سندس سنگ ڇڪرايو هيو، پر پُڪو وري به مانجهيءَ جي نالي تي نڪتو هيو.“(20)

مٿي ڏنل حوالي مان چڱيءَ ريت پروڙ پوندي ته رشيد ڀٽيءَ جي ٻوليءَ ۾ ماروئڙن جي دل جو آواز، سندن درد ۽ مٺيءَ جو ميٺاج شامل آهي. مانجهيءَ جي ڪردار واتان ڦاپل جي تعريف ۾، ٻوناٽي ماحول پٽاندڙ زبردست تصوير ڪشي ٿيل آهي.

سندس افسانن جي ٻوليءَ ۾ سنڌوءَ جي سيرَ جهڙي رواني آهي، جو پڙهندڙ پاڻ کي هوا ۾ ترندو محسوس ٿو ڪري. نه ڳُوڙها نه اُڪرا ۽ نه بي ڇسا لفظ. عام، سادي ۽ دل ۾ لهي ويندڙ لهجي ۽ لفظن سان ڀرپور ٻولي اٿس. جيئن پنهنجي افساني، جيئي سنڌ ۾ هڪ جاءِ تي لکي ٿو ته:هن مرڪي مون کي هٿ سان سلام ڪندي چيو، ’صاحب! جيئي سنڌ!‘، ’سدا جيئي!‘ چئي مون ڪانئس ٻئج طرف اشارو ڪري پڇيو، ’چاچا! هن جو مطلب سمجهو ٿا؟‘، ’سنڌ رڳو توهان صاحب لوڪن جي ته ناهي ابا! اسان به سمجهون ٿا ته سنڌ ستابي ۽ سگهوري هينئر سورن ۾ آهي. جيئي سچل! جيئي سچل جي سنڌ!‘ هن جي ڇهري ۽ لهجي ۾، مون کي سنڌ جي صدين جي سورن ۽ پيڙائن جي ڪوڙاڻ جي بي پناهه جهلڪ نظر آئي.“(21)

يا وري هڪ ٻيو مثال ڏسو: ”’السلام عليڪم!‘ اوچتو عربي شد مد سان سلام ٻُڌي مان ڇرڪ ڀري سپنن جي سنسار مان موٽي آيم.“(22)

مٿي، ”مون کي سنڌ جي صدين جي سورن ۽ پيڙائن جي ڪوڙاڻ“ ۽ ”ڇرڪ ڀري سپنن جي سنسار مان موٽي آيم.“ جهڙيون تشبيهون ۽ استعارا، ٻوليءَ جي تند و تيز ۽ سنڌوءَ جي طوفاني لهرن جي وهڪري وانگر ، روانيءَ جو ڪليل ثبوت آهن، جنهن ۾ نثري ڇَسُ به آهي ته شاعراڻي نغمگي پڻ. ڪٿي ڪٿي سندس جملا بيهڪ توڙي خيال جي اعتبار کان شاعريءَ جو ڏيک ڏين ٿا، جنهن ڪري سندس افسانن ۾ وڌيڪ رنگيني ۽ دلڪشي پيدا ٿي وڃي ٿي. هن ساڳئي افساني ۾ رشيد ڀٽيءَ زبردست نئين نڪور تشبيهه جو استعمال ڪيو آهي. هو لکي ٿو ته :”سندس جواب تي صاحب لوڪ جي دل ڀرجي آئي، ان جي ڪنهن ڪُند ۾ لڪل ڪانئر سنڌي، سندس اکين جي آلاڻ ۾ ظاهر ٿي آيو.“(23)

مٿي ذڪر ڪيل مثالن ۽ حوالن سان ثابت ٿئي ٿو ته رشيد ڀٽيءَ جي ٻولي، اصلوڪي ۽ جديد سنڌي ٻوليءَ جو زبردست ۽ خوبصورت امتزاج آهي.

نتيجا :

- رشيد ڀٽيءَ پنهنجن افسانن ذريعي سنڌي ٻوليءَ کي قومي ۽ ثقافتي حيثيت سان مڃرائڻ جي ڀرپور ڪوشش ڪئي آهي.
- رشيد ڀٽيءَ جي افسانن ۾ پيش ڪيل ٻوليءَ ۾ عام موضوع کي نهايت پرڪشش بڻائڻ جي مڪمل ۽ ڀرپور صلاحيت موجود آهي.
- رشيد ڀٽيءَ جي ٻوليءَ تي تخليقي رنگ چڙهيل ڪونهِ آهي، هُن ٻوليءَ ۾ ڳاٽي ٽوڙ لفظ استعمال ڪرڻ بجاءِ، عام فهم ۽ نهايت سادا لفظ استعمال ڪيا آهن.
- رشيد ڀٽيءَ پنهنجن افسانن ۾ اترادي ٻوليءَ جو استعمال ڪيو آهي، جيڪو فطري آهي.
- رشيد ڀٽيءَ جي افسانن جي ٻولي عام سنڌي سماج جي ڀرپور عڪاس آهي.
- رشيد ڀٽيءَ جي افسانن جي ٻولي جنسي جذبن جي زبردست ترجمان آهي.
- رشيد ڀٽيءَ ٻوليءَ ۾ نيون ۽ جديد چوٽيون، محاورا ۽ تشبيهون پڻ متعارف ڪرايون آهن.
- رشيد ڀٽيءَ جي ٻولي، اصلوڪي ۽ جديد سنڌي ٻوليءَ جو زبردست ۽ خوبصورت امتزاج آهي.

حوالا :

1. جويو، محمد ابراهيم: ”سنڌي ٻولي“ (تحقيقي جنرل) جلد 2، شمارو پهريون، سنڌي لئنگويج اٿارٽي، حيدرآباد، سنڌ جنوري مارچ 2009ع
2. آءِ آءِ قاضي، علامہ : ”سنڌ منهنجي خوابن جي“ روشن خيال تعليمي سلسلو حيدرآباد 2008ع
3. ٻوهيو، الهداد ڊاڪٽر: ”ادب جا فڪري محرڪ“ سنڌي اديبن جي سهڪاري سنگت حيدرآباد 1984ع، صفحو 339
4. ڀٽي، رشيد : ”ديس ستا دل وارا جاڳيا“. سنڌي ادب اڪيڊمي حيدرآباد، سنڌ 1985ع صفحو 67
5. ساڳيو: صفحو 118
6. ساڳيو : صفحو 130
7. ڀٽي، رشيد: ”سياري جي رات“ (مزاحيہ افسانا) شهباز پبليڪيشن حيدرآباد، سنڌ، 1985ع، صفحو 37
8. ڀٽي، رشيد: ”گهڙي گهڙي هڪ گهاءُ“ (ڇاپو ٻيو) عظمت اڪيڊمي گاڏي کاتو حيدرآباد، سنڌ جنوري 1995ع صفحو 15
9. ساڳيو : صفحو ساڳيو
10. ساڳيو : صفحو 18
11. ساڳيو : صفحو 23 ۽ 24
12. ساڳيو: صفحو 26
13. ساڳيو: صفحو 28

14. پٿي، رشيد: ”ديس ستا دل وارا جاڳيا“ (ڪهاڻيون) سنڌي ادب اڪيڊمي حيدرآباد، سنڌ 1985ع صفحو 61 ۽ 62
15. پٿي، رشيد: ”گهڙي گهڙي هڪ گهاءُ“ ـ(ڇاپو ٻيو) عظمت اڪيڊمي گاڏي کاتو حيدرآباد، سنڌ جنوري 1995ع صفحو 39
16. ساڳيو : صفحو 43
17. ساڳيو: صفحو 58
18. ساڳيو : صفحو 64
19. ساڳيو : صفحو 73
20. پٿي، رشيد: ”ديس ستا دل وارا جاڳيا“ (ڪهاڻيون) سنڌي ادب اڪيڊمي سنڌ 1985ع صفحو 19
21. ساڳيو : صفحو 35
22. ساڳيو : صفحو ساڳيو
23. ساڳيو : صفحو 38